Teorie literatury 20. století (I. kap.)

Anna Burzyńska

Teorie literatury je:

— *způsobem autoreflexe*
Frank Lentricchia

— *kritickým úsudkem*
Edward Said

— *intelektuální činností, úzce svázanou s praxí*
Walter Cain

— *aktivitou, která následuje praktickou činnost*
David Atkins

— *disciplínou, jež tvoří rámec pro interpretační praxi*
Gregory Jay, David Miller

— *diskurzem interpretujícím jiné diskurzy, čili kulturní kritikou*
Joseph Natoli

— *druhem/typem rétorické aktivity*
Steven Mailloux

— *modelem, který touží řídit skutečnost*
Stanley Fish

— *diskurzem o diskurzech*
Ralf Cohen

— *širokým interdisciplinárním polem*
Jonathan Culler

— *disciplínou, která určuje/definuje obecné zásady týkající se literatury, kritiky a interpretace literárního díla*
Wendell V. Harris

— *disciplínou tvořící základnu pro literární kritiku*
William Righter

— *rozsáhlou kritickou debatou nad statutem teorie*
Roger Poole

— *univerzální teorií nemožnosti teorie*
Paul de Man

— *místem, v němž spolu komunikuje literatura a filosofie*
Richard Rorty

— *praxí*
Michel Foucault

Z výše uvedeného provizorního seznamu názorů předních současných teoretiků i filozofů na to, čím je, nebo možná spíše čím by měla být teorie literatury, vysvítá především skutečnost, na niž bychom dozajista přišli i sami — že totiž nejen sám pojem „teorie" je v literární vědě velice mnohoznačný, ale že ještě méně definovatelné jsou povinnosti, jež jsou mu připisovány. Co víc, výčet definic teorie literatury by se dal rozšiřovat donekonečna a důvodem není jen specifičnost naší doby, ve které, jak správně poznamenal jeden z amerických teoretiků, už není možno mluvit o jediné určité teorii literatury, nýbrž o množství rozmanitých teorií, jejichž počet pochopitelně zdaleka není konečný a roste zarážejícím tempem.[1] Kdybychom otázku „Co je teorie literatury?" položili například některému z francouzských strukturalistů na přelomu 60. a 70. let, mohlo by se nám dostat odpovědi, že jde o spojitý, ucelený a univerzální systém obecných tvrzení, v rámci kterého všechno, co se týká literatury, má své místo a racionální vysvětlení. Co hůř, přibližně v téže době bychom se mohli setkat s názorem, že teorie je disciplína zaměřená ve skutečnosti proti literatuře, kterou usiluje vměstnat do strnulých schémat a taxonomií, anebo že byla zformulována především proto, aby omezila svobodu interpretace literárního textu a sebrala čtenářům potěšení z četby. Jedni by prohlašovali teorii za nejdůležitější část literární vědy, poskytující jí skutečně „solidní vědecké základy", druzí by nás zase přesvědčovali, že teorie je pro literaturu nepotřebná, zbytečná, ba dokonce — jak to vyjádřil o něco později, na konci 70. let, francouzský filozof Jean-François Lyotard — že je dílem „konceptuálních šílenců", kteří nechápou, že „teorie" a „literatura" jsou naprosto odlišné oblasti jazyka („jazykové hry"), jejichž skloubení je zkrátka nemyslitelné.[2] Oba názory by byly navíc podobně silné, a to nejen ve vzpomínaném období.

1 Srov. Natoli, Joseph (ed.): *Literary Theory's Future*. University of Illinois Press, Urbana 1989.

2 Srov. Lyotard, Jean-François — Thébaud, Jean-Loup: *Au Juste: conversations*. C. Bourgois, Paris 1979. Lyotard se zde odvolává na koncepci „jazykových her" v pojetí „pozdního" Wittgensteina, konkrétně na jeho *Filozofická zkoumání*.

Lze dokonce říci, že skutečně po celé 20. století byla teorie spojována buď s obecně akceptovanými způsoby objasňování podstaty literatury a zavádění pořádku do všeho, co se jí týká, nebo naopak s gesty nadměrné formalizace, která mnohým nebyla po chuti. A opět jedni zastávali názor, že teorie obohatí naše povědomí o tom, jak je literární dílo zkonstruováno, kdo je jeho autor a také jak je možné ho interpretovat, zatímco druzí nás se stejným zápalem ujišťovali, že se bez takové vědy dokážeme snadno obejít a zůstat u samotného čtení literatury. Odolnost vůči teorii literatury pak byla spjata také s názorem, že teorie tvoří samostatný jazyk (diskurz), za pomoci kterého se snažíme popsat jiné jazyky — jazyk literárního díla a stejně tak jazyk interpretace / literární kritiky. Teorie — jak trefně poznamenal jeden ze současných literárních teoretiků — jsou totiž:

> *slova o slovech: teoretické úvahy o kritických úvahách na téma sekvencí vět, jež nazýváme literaturou*,[3]

což znamená mimo jiné to, že ačkoli se nemůžeme od teorie úplně distancovat, přesto nás ono několikeré navrstvení jazyků nakonec vzdaluje od toho nejpodstatnějšího — totiž od literatury.

Jak je vidět, teorie literatury byla odjakživa disciplínou budící kontroverze, nicméně bez ohledu na všechny možné názory se tato disciplína rozvíjela, zvláště v průběhu 20. století, skutečně překotně, bujně a plodně, dávajíc vznikat novým školám, směrům a stylům reflexe, jejichž nejpodstatnější a nejvlivnější myšlenky jsou popsány v této knize. Dvacáté století bylo nejen dobou rozmnožení nejrůznějších proudů a teoretických škol, ale stejně tak i ostrých útoků na teorii literatury, jakož i jejích zásadních krizí. Zesílený zájem literárních vědců o teorii se objevoval ve vlnách, od počátku století přinejmenším do 80. let. Nejdříve (po antipozitivistickém obratu) proto, že bylo nutné definovat teoretické základy a určit obecné směřování literární vědy. O něco později (v době strukturalismu) proto, že bylo uznáno za důležité prozkoumat cestičku, již vyšlapala obecná jazykověda, vytvořit systém literárního jazyka a založit na něm vědu o literatuře. Ještě později (v době, kdy se objevily první signály poststrukturalismu) proto, že bylo potřeba od základu zrevidovat dosavadní způsoby myšlení o literatuře. A nakonec v osmdesátých letech, kdy se stále častěji mluvilo o krizi teorie, dokonce o její smrti či jejím „konci", a kdy bylo třeba se vážně zamyslet nad tím, v jaké formě ji pěstovat dál. Podle jednoho z amerických teoretiků, Petera Barryho, přineslo právě ono poslední období paradoxně největší zájem o teoretickou problematiku, a právě teorie se svými možnostmi, úkoly a cíli se stala hlavním tématem debat mezi literárními vědci.

Výrazná vlna publikací hlásajících neužitečnost teorie pro literární vědu vyvolala totiž zcela opačný efekt — podnítila akutní potřebu její reformy, a díky tomu také skutečnou explozi nápadů, jak je možno tvořit teorii po vyhlášení zániku její tradiční formy.[4]

3 Krieger, Murray: *Words about Words about Words: Theory Criticism, and the Literary Text*. Johns Hopkins University Press, Baltimore — London 1988, s. 6.

4 Barry, Peter: *Beginning Theory: An Introduction to Literary and Cultural Theory*. Manchester University Press, Manchester — New York 1995.

Znamená tato rozmanitost teorií i názorů na ně, že v současnosti nelze uspokojivě definovat, čím ve skutečnosti teorie literatury je a jaké jsou její úkoly? Je vůbec možno se nějak zorientovat v té záplavě rozličných teoretických koncepcí, které nás obvykle znepokojují nejen svou terminologickou komplikovaností a hermetickým jazykem, ale také zcela prostě tím, jak těžké je odhadnout jejich skutečnou prospěšnost v procesu rozumění literatuře a bádání o ní? A nakonec — je tedy teorie literatury disciplínou užitečnou, nebo škodlivou? Abychom se v tom všem trochu vyznali, je potřeba, jak už to tak bývá, začít pěkně od začátku.

Řecké slovo *theorie* je odvozeno od slovesa *theorein* (dívat se) a znamenalo především „pozorování" či „vědecké poznání, zkoumání".[5] Již ve starověku byla pečlivě rozlišována teorie a praxe[6] — zatímco druhá jmenovaná (jejíž název je od slova *praktikos* — schopný, činný, zběhlý) souvisela s akcí, činností, jednáním atd., ta první byla doménou intelektu. V jejím okruhu zájmů leželo ono „vědecké poznání, zkoumání; zkušenost", které ovšem — a to je důležitá poznámka — nemělo mnoho společného s „díváním se". I když v etymologii slova *theoria* zrakový aspekt nepochybně najdeme (řecké *thea* znamená také „pohled, vzhled, podívaná" anebo „způsob, jakým se něco ukazuje"), v případě teorie šlo většinou spíše o „souhrn pohledů" či „myšlenkový přístup" k určitému výseku skutečnosti, činnosti či zkušenosti. Nejjednodušší definici disciplíny zvané „teorie" by bylo možno vyvodit z etymologie tohoto řeckého slova. Jak udává jeden z populárních slovníků — je to věda, která vysvětluje oblast jevů a kterou je třeba odlišit od praxe, ačkoli je samozřejmě s praxí svázána a na jejím základě formulována.[7] Když pak tuto definici přeneseme na půdu literární vědy, můžeme, opět zjednodušeně, označit teorii za druh vědy, který se pokouší vysvětlit, čím je literatura a všechny typy činností s ní svázané (od psaní literatury přes analyzování, interpretaci, výzkum až po její čtení). Nejobecněji by se dalo říci, že teorie je typem „vědy vysvětlující" (či přinejmenším vědy pokoušející se vysvětlovat), co je literatura a všechno, co je s ní svázáno, anebo že je v určitém smyslu mentální spekulací — uvedením literatury do obecných pojmů, definicí či konsekvencí, nebo též uspořádáním řady postupů, jež jsou s ní svázány, za pomoci popsaných pravidel.

Taková obsáhlá definice může ovšem odkazovat na vše, nikoli jen na literaturu, nicméně pro literaturu se hodí také (můžeme přece definovat literaturu, jmenovat obecné zásady jejího tvoření či interpretování), ale neodpoví nám na otázku, co odlišuje teorii literatury od jiných druhů teorie (například od teorie točení hrnečků z keramické hlíny nebo teorie vzniku katastrof). Jestliže chceme přesto svoji odpověď upřesnit a specifikovat, čím konkrétně je teorie literatury, musíme se na ni podívat

5 Srov. mj. McNeill, William: *The Glance of the Eye: Heidegger, Aristotle, and the Ends of Theory*. State University of New York Press, Albany 1999 (překlad do češtiny podle: Rejzek, Jan: *Český etymologický slovník*. Leda, Voznice 2012).

6 Činil tak např. Aristoteles.

7 Srov. např. Tokarski, Jan: *Słownik wyrazów obcych*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1974, s. 754 (v českých výkladech najdeme např. definici „na rozdíl od praxe a pouhé empirie soustava poznatků […], založených na metodickém zkoumání určité oblasti skutečnosti"; podrobně např. Klimeš, Lumír: *Slovník cizích slov*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 2010).

historicky a také stanovit její poměr k disciplínám, s nimiž je odjakživa ve více či méně důvěrném vztahu: s poetikou, literární vědou, interpretací, a především — se samotnou literaturou.

TEORIE, LITERATURA A JINÉ DISCIPLÍNY

1. TEORIE A POETIKA

Teoretické bádání o literatuře bylo pěstováno již ve starověku, ale teorie literatury jako samostatná disciplína se skutečně rozvinula až v polovině 19. století zároveň s literární vědou (Literaturwissenschaft)[8] a plně se zkonstituovala teprve ve století dvacátém — po antipozitivistickém převratu.

Od starověku, přesněji od Aristotela a jeho slavných traktátů — *Poetiky* a *Rétoriky* — většinu teoretické činnosti, která se vztahovala k literatuře, zahrnovala disciplína zvaná poetika. Ta od počátku až zhruba do konce osvícení existovala především jako poetika normativní, shůry nařizující autorům, podle jakých pravidel mají psát.[9] Později, přibližně od 19. století, začala fungovat také jako poetika popisující (tj. jako disciplína, která registruje a popisuje již existující literární díla). A nejpozději — až na samém konci 19. století, se objevila také poetika historická,[10] která má za úkol zkoumat proměny literárních forem a jejich evoluci v historicko-literárním procesu. Všechny ty odrůdy poetiky s sebou pochopitelně přinesly teoretické koncepce týkající se například způsobů vnitřní organizace literárního díla, stavby zobrazovaného světa apod. (teorie kompozice), použitých stylistických prostředků (stylistika), obecných zásad jeho stavby (literární genologie) nebo typů verše, rytmů a rýmů (versologie),[11] nicméně poetika — ostatně podobně jako rétorika (jež měla na literární vědu podobně velký vliv) — plnila spíše funkce praktické, poskytujíc nástroje pro analýzu literárních děl a tvoříc základnu pro jejich interpretaci.[12] Poetika tedy není totéž jako teorie literatury v obecném chápání,[13] nicméně pro teorii byla dozajista jedním z nej-

8 Objevila se v Německu ve čtyřicátých letech 19. století.

9 Nejznámější normativní poetiky jsou, samozřejmě vedle Aristotelovy *Poetiky* (4. st. př. Kr.), Horatiův *List Pisonům* (1. st. př. Kr.; samost. *O umění básnickém*), *Poetices Libri Septem* Julia Caesara Scaligera (1561), *L'Art poétique* Nicolase Boileaua (1674), *De Perfecta Poesi, sive Vergilius et Homerus* (O dokonalé poezii neboli Vergilius a Homér) Macieje Kazimierza Sarbiewského (1619–1626), *Sztuka rymotwórcza* (Umění veršovnické) Franciszka Ksaweryho Dmochowského (1788) — srov. k tématu mj. Sarnowska-Temeriusz, Elżbieta: *Zarys dziejów poetyki. (Od starożytności do końca 18. st.)*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1985.

10 Jejím průkopníkem byl ruský badatel Aleksandr N. Wiesiełowski.

11 Teorie kompozice, stylistika, genologie a versologie jsou také zároveň čtyřmi základními částmi deskriptivní poetiky.

12 Ve 20. století se opravdu, především na půdě strukturalismu, objevily také různé specializované poetiky, např. poetiky lingvistické, generativní poetika či poetika recepce, a v posledních letech se mluví též o poetice intertextuální či poetikách kulturních. V takových pojetích je však termín „poetika" třeba chápat jako synonymum „jazyka popisu" či „metody analýzy", nikoli jako další samostatnou disciplínu.

13 Nicméně dnes bývá často chápána jako jedna z částí široce pojímané teorie literatury.

větších zdrojů. Druhým, podobně zásadním zdrojem pro teorii byla literární komparatistika,[14] jež se zformovala v 19. století a čile se rozvíjela zpočátku zejména ve Francii. Komparatistika zkoumala především typologické podobnosti a rozdíly mezi jednotlivými národními literaturami a snažila se také (zvláště v období pozitivismu) o popis vlivů a závislostí mezi literárními kulturami navzájem. Kromě poetiky a komparatistiky bychom mohli teoretické příspěvky o literatuře (nebo takové, které s ní alespoň souvisely) najít také v textech většiny filozofů — počínaje Platónem, přes Aristotela, Kanta, Hegela, pozitivistické myslitele (např. Taina) až po Nietzscheho, Freuda, Heideggera, Ingardena, Lacana, Lévinase, Rortyho, Foucaulta, Lyotarda nebo Derridu. Dalším podstatným zdrojem se staly, zvláště po polovině 18. století, také teorie estetické, a to i přesto, že právě z 50. let téhož století pocházející *Aesthetica* (1750–1758) Alexandra Gottlieba Baumgartena dokončila radikální odtržení estetiky jako vědy o vnímání krásných věcí (a tedy vědy abstraktní a filozofické) a poetiky, nauky o způsobech znázorňování (tedy vědy mnohem konkrétnější) a konstatovala konečný rozchod poetiky a teorie. Ani dnes se někdy nedaří přesně oddělit teorii od poetiky — zvláště když se sama poetika stává teoretickou (počínaje Wackernaglem a konče strukturalisty) — a přesto v dějinách literární vědy najdeme časté pokusy o jejich odlišení: poetika jako praktická věda o analytických nástrojích a proti ní stojící teorie jako disciplína abstraktní a pojmová.

2. TEORIE A LITERÁRNÍ VĚDA

Velmi obecná definice teorie jako „vědy vysvětlující", o níž je řeč výše, má své výhody, nicméně pohlédneme-li do dějin literární vědy, bude nám brzy jasné, že ne ve všech případech si s ní vystačíme. Mnoho teoretických koncepcí, zvláště těch zrozených ve 20. století, vykazovalo mnohem větší příbuznost s opravdovou vědou (a to nezřídka v „silném" smyslu toho slova) než s pouhým souborem znalostí, a paradoxně se vzdalovalo literatuře. Na „pevném" vědeckém základě zní definice teorie vskutku o dost méně příjemně. Je to, jak se píše v jiném slovníku: metodologicky a pojmoslovně spojitý systém obecných tvrzení popisujících určitou třídu objektů (v tomto případě literárních děl).[15] Pokud se tedy pokusíme definovat teorii na vědeckém základě, už nepůjde jen o vědu, která vysvětluje, co to je literatura, popř. literatura a všechny činnosti s ní svázané, ale o vědu sloužící především zavedení určitého pořádku. A to, co je „teoretické", bude současně označovat: přesné, univerzální, celostní, logické, abstraktní, systémové, stabilní, objektivní, racionální, komplexní atd. Již toto první rozlišení ukazuje, že teorii lze chápat jak volněji, tak i mnohem restriktivněji, a záleží vlastně na tom, kam v tu chvíli sahají ambice oboru, jež reprezentuje — zda ten který obor chce být souborem jistých poznatků a faktů, nebo usiluje o to získat status vážné vědecké disciplíny. Či ještě jinak — zdali ti, kdo tvoří teorii, touží jen a jen po tom, aby jisté věci z oblasti onoho oboru byly náležitě okomentovány a vyjasněny nebo též aby nalezly své místo v rámci nějakého modelu či schématu. Tento druhý

14 Komparatistika (lat. *comparo* = porovnávám) — disciplína zabývající se srovnávacím výzkumem v určité oblasti vědy.

15 Slovník Cackowski, Zdzisław — Kmita, Jerzy — Szaniawski, Klemens — Smoczyński, Paweł J.: *Filozofia i nauka. Zarys encyklopedyczny*. Ossolineum, Wrocław — Warszawa 1987, s. 704.

typ teoretické reflexe se objevil ve 20. století na půdě strukturalismu (především poválečného strukturalismu francouzského, nazývaného právě proto často „ortodoxní" či „dogmatický"). Strukturalistická literární teorie byla Ann Jeffersonovou dokonce označena za „záležitost esenciálně teoretickou",[16] protože jejím hlavním úkolem se stalo posílení teorie samé a zároveň vytvoření stejně silných základů pro vědu o literatuře. Nicméně právě na půdě strukturalismu se objevila jedna z nejvlivnějších teorií literatury, z níž po dlouhou dobu těžila také polská literární věda. Podle této definice je teorie literatury

> *jednou z větví literární vědy, zahrnující problematiku strukturních a evolučních zákonitostí v literatuře jakožto specifickém typu humanitní činnosti, obecnou charakteristiku literárních děl včetně jejich typologické různorodosti a do určité míry i mechanismy tvůrčího procesu a recepce literárního díla. Nauka o jednotlivých literárních jevech určuje literární teorii jediné východisko — jejím hlavním cílem je nalezení typických a opakujících se rysů oněch jevů: zajímají ji modelové systémy, nikoli konkrétní, individualizované projevy literární tvorby. Teorie literatury vyslovuje tvrzení týkající se celých tříd jevů v literatuře, nikoli jejich jednotlivých exemplářů.*[17]

Strukturalistům se sice podařilo posílit základy literární vědy, zejména díky tomu, že přenesli do literární vědy ideu jazykového systému a metody jeho analýzy, tedy myšlenky Ferdinanda de Saussura,[18] jejich koncepce však vyvolala velkou vlnu diskuzí o smysluplnosti zakládání takové teorie literatury. Největší kontroverze budily ony tendence jmenované teorie, zmíněné ve výše psané definici — především tendence k zobecňování či hledání typických a opakujících se vlastností literárních děl na úkor toho, co je v nich individuální a zvláštní. Právě tyto nepochybně přebujelé vědecké ambice strukturalistů a pocit, že teorie se v jejich pojetí stává ve skutečnosti pouhou teorií pro teorii, inspirovaly literární vědce k opětovným úvahám nad zdánlivě očividným, avšak těžko popsatelným vztahem teorie a jejího předmětu — literatury.

3. TEORIE A LITERATURA

Tvrzení, že teorie musí mít svůj předmět, neboť každá teorie je, jak víme, teorií „něčeho", je tak jasné, až působí banálně. V dějinách literatury ovšem sám vztah teorie a jejího předmětu představoval základní téma teoretických úvah, vyvolávající nezřídka i bouřlivé diskuze. Dělo se tak obzvláště tehdy, kdy byl pociťován konflikt zájmů teorie a literatury, konkrétně neslučitelnost vědeckého žargonu teorie a uměleckého literárního jazyka a také neadekvátnost omezených umělých modelů vůči bohatství celého literárního vesmíru.

Nesouhlasné hlasy přicházely především od zatvrzelých odpůrců vědeckých postupů v teorii literatury. Například německý filozof Nicolai Hartman připomínal

16 Jefferson, Ann: Structuralism and Poststructuralism. In táž — David Robey — David Forgacs: *Modern Literary Theory: A Comparative Introduction*. Batsford, London 1982.

17 Sławiński, Janusz (red.): *Słownik terminów literackich*. Zakład Narodowy — Ossolineum, Wrocław — Warszawa a d. 1988, s. 532.

18 Podrobně v kapitole *Strukturalismus (II)* v této knize.

výše zmiňovanou etymologii řeckého slova „teorie“ a všechny inspirace v ní zahrnuté a upozorňoval na to, že se s nimi v současnosti už vůbec nepočítá. Podotýkal, že

> *teorie znamená „náhled“* [Einsicht]. *Dnes už se na to zapomíná. Jako „čisté nahlížení“ ji chápal Aristoteles. Neoznačuje tedy doktrínu, systém, vysvětlování ani zdůvodňování. Označuje výlučně „zasvěcené nahlížení“.*[19]

V podobném smyslu se vyjádřil také americký romanista Leo Bersani, obviňující strukturalismus z byrokracie a upozorňující, že

> *přáním strukturalistů — někdy zjevným, ovšem povětšinou skrývaným — je svůdná, fantastická myšlenka na absolutní kontrolu.*[20]

Nejen, že podrobil ostré kritice strukturalistické teorie, stejně tak zpochybňoval i vědecké experimenty některých literárních vědců s tím, že v podstatě žádných výsledků nedosáhli. Jimi vytvořené teoretické vzorce (například slavná definice poetické funkce od Jakobsona) byly v jeho chápání pouze druhem hermetického a nabubřelého jazyka (takzvaného metajazyka), sloužícího mnohem spíše k vytváření samotné teorie než k porozumění podstatě literatury.[21] Ve 20. století ovšem nechyběli ani stoupenci názoru, že má-li vůbec tvořit teorie — tedy i teorie literatury —, pak to musí být teorie založená na skutečnosti. Dalo by se dokonce říci, že teorie ve 20. století balancovala mezi póly „věda vysvětlující“ a „systém“ a současně mezi literaturou a vědou. Buď se sklánělа co nejblíže ke svému předmětu, pokoušejíc se co nejvěrněji podat jeho specifičnost a individualitu, nebo se zas snažila popsat obecné zákony a pravidla, jimiž se řídí, a tím uspokojit především vědecké aspirace literární vědy. Smysl tohoto konfliktu velmi výstižně shrnul jeden z německých autorů takzvaného umění interpretace, Emil Steiger:

> *Literární věda se nachází ve specifické situaci. Kdo se jí zabývá, rozchází se buď s vědou, nebo s literaturou.*[22]

Tento specifický konflikt zájmů vědy a literatury, o kterém bude ještě řeč, se zvlášť vyostřil na konci 60. let a nabral podobu sporu mezi ortodoxními francouzskými strukturalisty, pro které bylo nejdůležitější vytvořit „silnou“ literární vědu, a takzvanými poststrukturalisty — rozčarovanými kognitivním fundamentalismem a scientismem v literární vědě. Narůstající konflikt způsobil, že se teorie literatury ocitla ve vážné krizi, ostatně apel vyjádřený jedním z francouzských kritiků a teoretiků Rolan-

19 Hartman, Nicolai: *Systematische Selbstdarstellung*. In: Hermann Schwarz (ed.): *Deutsche systematische Philosophie nach ihren Gestaltern*. Junker & Dünnhaupt, Berlin 1933, s. 283–340 (citováno podle polského překladu: Hartman, Nicolai: Systematyczna autoprezentacja, přel. Jan Garewicz. *Literatura na Świecie*, 1987, č. 4, s. 306.

20 Bersani, Leo: *Czy istnieje nauka o literaturze?*, přel. Ewa Pszczołowska. *Pamiętnik Literacki*, 1974, č. 3, s. 335, 338.

21 Tamtéž, s. 322–327.

22 Cit. dle Markiewicz, Henryk: *Główne problémy wiedzy o literaturze*. Wydawnictvo Literackie, Kraków 1980, s. 23.

dem Barthesem v titulku jednoho z jeho článků — *Od vědy k literatuře* — mluvil sám za sebe. Podle Barthese se strukturalistická teorie jednoduše zapomněla v nadměrné „analytičnosti", zabíjejíc přitom svůj předmět a ztrácejíc to, co je bezpochyby nejdůležitější — potěšení ze čtení literatury.[23] Reakcí na teoretickou ortodoxnost se stal právě poststrukturalismus — mocný proud kritiky vůči teorii, který nekritizoval pouze strukturalistickou teorii literatury, ale zpochybnil smysl pěstování teorie vůbec.[24]

4. TEORIE A INTERPRETACE

Již od starověku se objevuje zájem o vztah mezi teorií a praxí, a speciálně úvahy nad jejich hierarchií a vzájemnou závislostí. Uvažovalo se také, co je důležitější, zda teorie, nebo praxe. Samotná činnost, nebo její obecné podmínky či pravidla. Debatovalo se také nad tím, co by mělo čemu předcházet: jestli má jít teorie před praxí, tvořic pro ni pravidla a programy, nebo opačně — může nanejvýš popisovat již existující díla, bez nařizování a omezování shora. Ačkoli takové otázky poněkud připomínaly dohady, jestli bylo dřív vejce, nebo slepice, dosti vážně zaměstnávaly hlavy rozličných myslitelů, ať už na poli dějin filozofie nebo literární teorie. Způsob myšlení, který uznával převahu teorie nad praxí, se ustálil od Aristotela — od něj pochází např. myšlenka, že činnost člověka má charakter racionální, protože v sobě vždy nutně obsahuje nějaký duševní projekt. Nejdůležitější tak je stanovení cíle, kterého chce jednající subjekt dosáhnout, a samotná činnost je již jen doplnění onoho duševního aktu. Tímto rozlišením duševní (teoretické a zároveň teleologické — účelové) složky a složky funkční (praktické, energické) v činnosti člověka ustanovil Aristoteles na dlouhé věky jejich hierarchii a současně postavil teorii nad praxi.

Tato doposud stranou stojící dilemata se opět dostala na výsluní především v posledních dvou desetiletích 20. století, kdy se začalo hojně diskutovat o závislosti teorie a praxe v rámci teorie literatury a především o vztahu teoretických modelů a interpretačních postupů. Tehdy se vrátily také otázky, které se na obecné úrovni objevovaly už dlouho. Co je důležitější: duševní spekulace o literatuře a vytváření teoretických koncepcí schopných vysvětlit a popsat její povahu? Nebo snad samotná činnost, tedy jednoduše čtení a interpretování literárních děl? Anebo, z jiného pohledu — je nám dovoleno interpretovat literaturu libovolně, nebo jsme povinni svoji interpretaci včas ohraničit nějakými pravidly a shora určit její cíl? A pokud už ji musíme ohraničit, pak podle jakých kritérií — má mezi nimi být například shodnost s hypotetickou autorskou intencí (jednoduše řečeno s tím, „co tím chtěl básník říci")? Nebo má jít, řekněme, o míru shody s pravdou? A pokud ano — jak přesně chápat pravdu? A dále — existuje něco jako „správná", „skutečná" či adekvátní interpretace literárního díla? A pokud ano — jak tedy vytyčit její hranice? A případně — pokud taková správná interpretace neexistuje, znamená to, že můžeme literaturu libovolně využívat pro vlastní účely?

Ovšemže odpovědi na tyto otázky musely pokaždé založit určitou koncepci teorie literatury — i pokud uznávaly, že existuje jakýsi objektivní sémantický obsah díla, který je nutno trpělivě odhalovat (a ten je derivátem autorského záměru anebo

23 Cit. dle Barthes, Roland: Od nauki do literatury, přel. Jan Lalewicz. In týž: *Mit i znak. Eseje*, výbor, předmluvu napsal Jan Błoński. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1970, s. 322.

24 Podrobně v kapitole *Poststrukturalismus* v této knize.

vlastností samotného díla — výsledkem jeho vnitřní konstrukce, jeho významové soudržnosti, sémiotického systému nebo konvencí, v rámci nichž vznikl atd.), nebo naopak — že žádná taková struktura není, a vše je tedy vytvořeno až v proudu interpretace, silou čtenářovy invence. V posledním případě hraje roli rovněž pečlivé vymezení kompetencí čtenáře: soudilo se například, především v rámci fenomenologie literatury či teorie literární komunikace, že interpretace vskutku napomáhá vytváření významů literárního díla, ale že tento proces je možný pouze díky autorské „partituře", která je do díla vepsána, zamýšlenému způsobu jeho realizace, a tedy — nakonec — že to autorský záměr shůry určuje průběh četby.

Ve 20. století proběhly početné teoretické spory o svobodu interpretace, konkrétně o hranice a možnosti jejího zasahování do literárního díla a také o jazyk, který interpreti používají k vyjádření jeho významů, případně o diskurzivní status literárního komentáře. Do historie vešly především dva z nich: spor francouzského hermeneutického filozofa Paula Ricœura s takzvanými „mistry podezírání" (Nietzschem, Marxem, Freudem), který se započal ještě v šedesátých letech, nebo spor jiného francouzského filosofa, Jacquesa Derridy, s německým filozofem Hansem-Georgem Gadamerem (nebo obecněji: spor dekonstruktivistů se stoupenci tradiční hermeneutiky) v letech osmdesátých.[25] Tyto konflikty zůstaly nicméně nerozhodnuty a problém vztahu teorie a interpretace nebo otázka svobody a omezení způsobů interpretace literatury zůstávají dodnes mezi záležitostmi, jež stále vyvolávají bouřlivé diskuze literárních teoretiků.

Nejasnostem ohledně povahy interpretace a jejího vztahu k teorii byly (již na počátku osmdesátých let) věnovány zásadní metodologické debaty odehrávající se již na půdě samostatné literární vědy — například americká diskuze s názvem *Against Theory* (v letech 1982–1985), jíž byla oficiálně zahájena činnost tzv. neopragmatistů v literární vědě,[26] nebo spor o hranice interpretace odehrávající se v Cambridge v roce 1990 během takzvaných tannerovských přednášek za účasti Umberta Eca, Richarda Rortyho, Jonathana Cullera a jiných.[27] Zatímco první z těchto diskuzí zavrhla smysl existence literární teorie, a především teorie interpretace (jako disciplíny, která omezuje svobodu čtení literatury), druhá se zabývala problematikou o něco specifičtější — pečlivě analyzovala různé varianty a rámce zasahování čtenáře do literárního textu. První upozornila na to, že přílišná restriktivnost teorie interpretace a nepoddajnost pravidel čtení literatury, jež ustanovila, zapříčinila krizi teorie vůbec. Díky druhé diskuzi se naopak podařilo vynést na světlo početné nesnáze při formulování interpretačních výroků a utřídit navzájem si konkurující styly literárního čtení.[28]

25 Podrobně v kapitole *Hermeneutika* v této knize.

26 Tato diskuse je zaznamenána ve sborníku Mitchell, William John Thomas (ed.): *Against Theory: Literary Studies and the New Pragmatism*. University of Chicago Press Journals, Chicago — London 1985. Viz též kapitolu *Pragmatismus* v této knize.

27 Srov. Eco, Umberto — Rorty, Richard — Culler, Jonathan — Brooke-Rose, Christine: *Interpretacja i nadinterpretacja*, ed. Stefan Collini, přel. Tomasz Bieroń. Znak, Kraków 1996 (vyšlo také ve slovenském překladu: Eco, Umberto — Collini, Stefan /ed./: *Interpretácia a nadinterpretácia*, přel. Zdeňka Kalnická. Archa, Bratislava 1995). O této diskuzi podrobněji o něco dále.

28 Pozdější ozvěnou této debaty se stala diskuze na stránkách časopisu *Teksty Drugie*, kterou je možno nalézt pod hesly *Granice interpretacji* (*Teksty Drugie*, 1997, č. 6) nebo *Granice tekstu* (*Teksty Drugie*, 1998, č. 4).

Při pohledu na 20. století ze současné perspektivy se dá říci, že v rámci literární vědy mezi sebou takřka po celé století soutěžily dvě teoretická stanoviska. První lze nazvat *interpretačně-hermeneutické*, druhé *analyticko-vědecké*. První bylo ustanoveno s cílem prohloubit porozumění literatuře a všech s ní svázaných jevů. Druhé usilovalo o vytvoření pevných základů pro literární teorii. První směr tak vytvářel rozličné interpretační jazyky, a tím uváděl literaturu do nových kontextů a rozmnožoval bohatství jejích významů, referencí a použití. Druhý tvořil naopak rozmanitá schémata a modely, pomocí nichž bylo možné ono množství problémů s literaturou svázaných zkondenzovat a uspořádat do co nejpreciznějších tezí. Tyto dva hlavní teoretické postoje utvořily ve 20. století dva zásadní literární směry — a ty lze popsat právě jako proud interpretačně-hermeneutický a analyticko-vědecký. Z koncepcí, jež jsou popsány v této knize, bychom do prvního proudu mohli zařadit například teorii ruských formalistů, různé strukturální poetiky (např. poetika Mukařovského, Jakobsona, Todorova, Genetta či Riffaterra), generativní poetiky (například poetiku naratologickou), poetiky recepce, strukturální sémiologie (koncepce tartuské školy, teorie Eca či „raného" Barthesa atp.). Do druhého proudu by patřila fenomenologie (jako základ současných hermeneutik), literární psychoanalýza, teorie interpretace a literární hermeneutiky a také nejnovější hnutí: dekonstrukce a dekonstruktivismus, feministická, etnická či postkoloniální kritika, genderová a queerová kritika, kulturní výzkum atd. S příhlédnutím k dominanci jedné nebo druhé tendence v literární teorii 20. století je možné dnes rozlišit její nejdůležitější proudy.

20. STOLETÍ V TEORII. MODERNÍ, POSTMODERNÍ A KULTURNÍ TEORIE

Přestože dějiny teorie literatury začínají už v období pozitivismu, ve kterém se objevily již velmi uvědomělé otázky stran metod literárního bádání, teprve dvacáté století lze nazvat stoletím literární teorie v pravém slova smyslu.

Právě v minulém století získala totiž teorie literatury status samostatné disciplíny a na samém počátku století, na popud osamostatnění se humanitních věd, se vytvoření solidních základů pro teorii stalo jedním z klíčových úkolů literárních vědců.

Na vývoj literární teorie ve 20. století měly největší vliv dva podstatné přelomy:

— přelom antipozitivistický, který přinesl její vědeckou autonomii a nasměroval její zájem k literárnímu dílu (tzv. lingvistický obrat),
— přelom poststrukturalistický, který potom onu vědeckou autonomii zpochybnil, čímž způsobil další závažné obraty v teorii: obrat pragmatický, eticko-politický, narativní obrat, a tím i obrat kulturní.

1. ANTIPOZITIVISTICKÝ PŘELOM

Nejranější teoretické otázky, které se objevily ještě na půdě pozitivistické literární vědy, měly především charakter epistemologický a metodologický. A ačkoli teorie v době pozitivismu pochopitelně *implicitně* zakládala obecnou koncepci svého předmětu, ontologické otázky — především otázka: Co je literatura? — se nekladly přímo, neboť se soudilo, že je jako předmět bádání totožná se vším, co nás obklopuje. Též vý-

zkumné metody pro literaturu byly vypůjčeny z přírodních věd, které v té době určovaly podobu vědy, ustanovujíce tím zároveň kánon metodologický. Prvním jasným stanoviskem, které se objevilo v metodologii pozitivismu, byl genetismus, shodně se svým jménem postavený spíše na zkoumání, odkud se literatura vzala, než čím je. Hned za tendencí popisovat vnitřní činitele mající vliv na vznik literárního díla se začaly konstituovat rozličné metodologické typy literárního bádání: historické, sociologické, přírodovědecké, psychologické atd. Ty měly dopomoci k vysvětlení geneze literárního díla — ať už pomocí odkazů k historickému či společenskému kontextu či k psychice (a někdy dokonce i „fyziologii") autora, nebo skrze hledání analogií s teoriemi přírodních věd (např. s teorií evoluce, která byla adaptována na vývoj literárních druhů).[29] Otázky na téma podstaty literatury se objevily teprve jako výsledek závažné debaty o metodách vědeckého bádání, která probíhala na přelomu 19. a 20. století. Díky této debatě (kterou nazýváme „antipozitivistickým přelomem") došlo k osamostatnění humanitních věd, jež se odloučily od věd přírodních a zformovaly si svoji vlastní, odlišnou metodologii. Proto můžeme v antipozitivistickém převratu vidět nejen genezi současných humanitních věd, ale také zrod moderní teorie literatury. Spor o metody vědeckého bádání, který se na přelomu 19. a 20. století odehrával, iniciovali odpůrci vzpomínané pozitivistické metodologie, která ve vědeckých postupech kladla paralelu mezi vnější skutečností přírodního světa a vnitřní jevy duševního života. Jádrem řečeného sporu bylo genetické a deterministické pojetí literárního díla: jako výsledku příčin povahy psychologické, společenské, historické atd. Nejdůležitějším účelem diskuze antipozitivistického přelomu se tak stalo zřetelné oddělení věd přírodních a humanitních (včetně literární vědy), učiněné na základě zásadní odlišnosti jejich předmětů (včetně literatury). Výsledkem bylo přijaté dělení vědních oborů na přírodní o podstatě nomotetické (od řec. *nomos* = zákon, pravidlo a *thetos* = přijatý, ustanovený) a humanitní o podstatě idiografické (od řec. *idios* = neobvyklý, zvláštní jednotlivý, osobní a *graphein* = psát).[30] Ty první se měly zabývat vysvětlováním různých jevů a procesů vnějšího světa, soustředíce se především na zákony, jimiž jsou tyto jevy a procesy řízeny. Ty druhé, pro něž bylo základní badatelskou otázkou zkoumání jevů duševního života, měly především popisovat to, co je individuální a neopakovatelné.

Pro teorii to mělo velmi závažné důsledky — oddělení humanitních věd (spolu s literární vědou) od věd přírodních s sebou neslo především nutnost jednoznačného určení specifičnosti literatury jako předmětu literární vědy. Tehdy se z pochopitelných důvodů začali literární teoretici zabývat především otázkami po specifických vlastnostech literárního díla jako předmětu vědy o literatuře. Hned za těmito otázkami se celkem rychle objevila problematika studia literatury, povahy interpretace, specifičnosti tvůrčího procesu a literární subjektivity atd. Dalo by se říci, že teorie v pravém slova smyslu — taková, která začala pokusy o pečlivé definování vlastností

29 O pozitivistických metodologických koncepcích (především o metodách přírodovědeckých nebo proudu „estofyziopsychologickém") také v knize Stefania Skwarczyńska (ed.): *Teoria badań literackich za granicą. Antologia*, sv. 1: *Romantyzm i pozytywizm*, díl I: *Kierunki romantyczne i przedmarksowska rosyjska szkoła realizmu*. Wydawnictwo Literackie, Kraków 1965.

30 Toto rozdělení provedli dva představitelé novokantovské bádenské školy Wilhelm Windelband a Heinrich Rickert v roce 1894.

svého vlastního předmětu, jejž vzala za základ literární vědy — se objevila právě po antipozitivistickém přelomu, kdy se stala zárukou autonomie literární vědy.

V této souvislosti můžeme na počátku století potkat množství směrů a orientací, pro které byly nejdůležitější odpovědi na otázky ontologické povahy: Co je literatura? Jaké jsou její specifické vlastnosti? Čím se liší od jiných jazykových výtvorů? Co je to poetický jazyk? Je to vidět především ve snaze takových teoretických škol, jakými byla ruská formální škola, pražská škola strukturalistická nebo ingardenovská fenomenologie literatury, pro něž jsou esenciální dilemata tohoto typu naprosto klíčová a pokaždé stanovují východisko pro definici vědeckých postupů a analýzu literárního díla. Na začátku dvacátého století jsou přítomny také zmiňované tendence idiografické — zvláště v rámci čile se rozvíjejících škol interpretace. Jde tu především o konkrétní, individuální literární dílo se specifickými a neopakovatelnými vlastnostmi.

První polovinu 20. století nicméně stále ještě ovládaly vlivy jazykové teorie a obecné jazykovědy Ferdinanda de Saussura a směr, kterým se velmi intenzivně začala ubírat literární věda, byl z pozdější perspektivy často označován jako lingvistický obrat.[31] Východiskem strukturalistické a formalistické teorie se totiž stal právě jazyk / systém jazyka, a nikoli, jak tomu bylo dosud, mimojazykové podmínky literárního díla. A podobně jako de Saussure toužil po tom učinit z lingvistiky přesnou vědu, tak i literární badatelé snili o skutečně přesné a dostatečně vědecké literární vědě. A proto se idea „silné" vědy o literatuře a zároveň stejně „silné" (systémové, obecné, univerzální, objektivní) teorii stala ve své době ideou určující. Zásadním úkolem teorie (především poválečného strukturalismu francouzského) se záhy ukázalo být konstituování základů literární vědy, popsání obecných podmínek vytváření smyslu, objevení skrytých struktur / systémů řídících všechny konkrétní projevy literární tvorby, tedy zkonstruování univerzální „gramatiky" literatury. Saussurova idea jazykového systému a koncepce obecné lingvistiky tak určila jasně definovaný způsob myšlení o literatuře a literární vědě a tento způsob stanovil směr literárně teoretické reflexe pro značnou část 20. století. Taktéž Saussurovy názory na teorii jazyka měly velmi silný vliv na podobu samotné teorie literatury. Své názory na teorii obecně vyjádřil zakladatel obecné jazykovědy ostatně v jednom rozhovoru velmi jasně: „jazyk je ucelený systém a teorie by měla být stejně uceleným systémem jako jazyk".[32] Saussura zajímal především jazykový systém, řekli bychom, v čistém stavu — abstraktní a obecný, odtržený od historických změn, od řeči, od konkrétního jedince i skutečnosti. Díky tomu i teorie literatury, která přijala za základní právě kategorii jazyka, mohla rovněž zachovat onu požadovanou „čistotu", obecnost a abstraktnost.[33]

Na půdě strukturalismu se tak objevil a posílil model skutečně vědecké, systémové teorie literatury. Charakterizovaly ji především:

31 Tento fenomén z filozofického hlediska nejlépe popisuje kniha Rorty, Richard: *The Linguistic Turn: Essays in Philosophical Method: With two Retrospective Essays*. University of Chicago Press, Chicago 1967.

32 Saussure, Ferdinand de: *Kurz językoznawstwa ogólnego*, přel. Krystyna Kasprzyk, úvod napsal Kazimierz Polański. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1991, s. 11 (česky Saussure Ferdinand de — Bally, Charles — Sechehaye: *Kurs obecné lingvistiky*. Academia, Praha 2007).

33 Podrobněji v kapitolách *Strukturalismus (I)* a *Strukturalismus (II)* v této knize.

— autonomie (nezávislost na etice a politice či ideologických vlivech)
— objektivita (nezávislost na konkrétním jedinci, kontextu atd.)
— univerzálnost a nadčasovost (potvrzení všeobecné platnosti a závaznosti teoretických zákonů či pravidel interpretace bez ohledu na historické a kulturní změny, nezávisle na etniku, rase, pohlaví, sexualitě atd.)
— komplexnost
— jazyková neutralita (vypracování speciálního systému tezí — metajazyka).

Literární vědci se touto cestou vrátili k hledání a určování zákonů, tedy k nomotetismu — pochopitelně jinému, než byl ten pozitivistický, protože tento byl opřen o systém jazyka, ale srovnatelně, a možná dokonce silněji ortodoxnímu. Nahradili totiž — jak to vyjádřil jeden ze strukturalistických teoretiků — „determinismus geneze determinismem struktury".[34] A tím ve skutečnosti

> *setřeli hranici mezi humanitními a přírodními vědami, kterou již na počátku století vytyčili němečtí novokantovci.*[35]

Tuto teorii, jejíž nejdokonalejší podobou byl poválečný francouzský strukturalismus, nazýváme od jisté doby také teorií moderní (pro podtržení jejího silného zasazení v moderním systému vědeckého poznání, jež pramení z karteziánského racionalismu). Definici moderní teorie nejpreciznějí formuloval Ryszard Nycz, podle něhož jde o

> *systematizovaný celek obecných tvrzení (o podstatě, druzích a strukturních a evolučních zákonitostech literatury) představujících snahu o ucelený a vědecky objektivní popis a klasifikaci, které by platily pro celou oblast literárních jevů.*[36]

Moderní teorie dospěla do fáze závažné krize zároveň s poststrukturalismem, přičemž dnes můžeme čím dál častěji slyšet názor, že tato teorie již patří minulosti.

2. PŘELOM POSTSTRUKTURALISTICKÝ

Na konci šedesátých let a v letech sedmdesátých stanuli literární teoretici před vážným dilematem: mají se i nadále zabývat teorií literatury? A jestli ano, jak vlastně chápat její úkol? To s sebou přineslo hlubokou, široce pojatou a dlouholetou debatu nad statutem teorie v rámci disciplíny literární vědy,[37] a — což je vidět až z dnešní perspektivy — způsobilo silný přelom v literárním bádání, srovnávaný často do-

34 Genette, Gérard: Strukturalizm a krytyka literacka, přel. Wanda Błońska. *Pamiętnik Literacki*, 1974, seš. 3, s. 283.

35 Friedrich, Hugo: *Strukturalismus und Struktur in literaturwissenschaftlicher Hinsicht. Eine Skizze* (1967), cit. dle Alleman, B.: Strukturalizm w literaturonawstwie?, přel. Krystyna Krzemień. *Pamiętnik literacki*, 1974, seš. 3, s. 297.

36 Nycz, Ryszard: Dziedziny zainteresowań współczesnej teorii literatury. *Ruch literacki*, 1996, seš. 1, s. 14.

37 Právě tuto debatu, zjednodušeně řečeno, nazýváme „poststrukturalismem". Podrobněji v kapitole *Poststrukturalismus* v této knize.

konce s přelomem antipozitivistickým. Jedním z prvních pokusů vyjádřit myšlenku poststrukturalismu byl výrok Roberta Younga, který ji poměrně radikálně shrnul jako „konec Teorie".[38] Ačkoli byl tento konec chápán spíše konvenčně a v dříve zmiňovaném významu „soumraku" či „vyčerpání", samotné heslo, stejně jako celý Youngův závěr zřetelně upozorňovaly na jádro problému: popisovaná epocha v historii literární vědy se dožila svého soumraku, jejž způsobilo přesycení vědeckého dogmatismu a kognitivního fundamentalismu. „Konec" tak označoval *de facto* zpochybnění modelu moderní teorie a diskvalifikaci ideálu „silné" vědy v rámci věd humanitních. V proudu mnoha diskuzí a polemik byly zpochybněny též bezmála všechny předpoklady strukturalistické teorie literatury, především ona zmiňovaná autonomie, objektivita, univerzálnost či idea metajazyka. Poststrukturalismus se tak ukázal být především proudem metateoretickým — hlavním problémem, zaměstnávajícím myšlení literárních teoretiků, se totiž stal kognitivní a ontologický status teorie literatury, její možnosti a cíle, a především — možnosti její další existence.[39]

Poststrukturalistický přelom bývá často označován také jako „antipozitivistický přelom let šedesátých" s ohledem na to, že přinesl podobně radikální změny modelu literární teorie/vědy. Pro literární vědce přelomu 19. a 20. století, stejně jako pro badatele na konci šedesátých let, se stal hlavním předmětem zájmu obecný stav jejich disciplíny. Ale zatímco v případě antipozitivistického přelomu stála u zdroje metadisciplinární debaty zmiňovaná nutnost oddělení humanitních věd od přírodních a jejich ustanovení coby samostatné větve, před poststrukturalisty vyvstal úkol poněkud jiného typu. Debaty kolem poststrukturalistického přelomu zpochybnily především vzorce racionality, na nichž se literární věda do té doby zakládala. Tři klíčové otázky, položené v období strukturalismu, se proto týkaly zcela základních problémů:

— zaprvé: jaké jsou poznávací možnosti a limity teorie; jsou teoretické teze závazné vždy a všude?
— zadruhé: jakým jazykem psát teorii — za předpokladu, že způsob psaní není neutrální, neboť na něj působí rétorika, ideologie či vlastní přání;[40] je možno psát teoretická pojednání literárním jazykem?
— zatřetí: jaká je relace mezi teorií a interpretací; platí, že teorie napomáhá interpretační praxi, nebo ji zároveň omezuje?

Odpověďmi na tyto otázky se pochopitelně musela zabývat také teorie. Takovou teorii, jejímž cílem je především kritika tradičních způsobů teoretizování, nazýváme od jisté doby postmoderní a podtrhujeme tak její silné pouto s postmoderní filosofií (nejobecněji pojímanou jako kritika západní metafyzické tradice a osvíceneckého světo-

38 Srov. Young, Robert: Poststrukturalism: The End of Theory. *Oxford Literary Review*, 1982, sv. 5.
39 K tomuto tématu srov. Nycz, Ryszard: Nicowanie teorii. In týž: *Tekstowy świat. Poststrukturalizm a wiedza o literaturze*. Instytut Badań Literackich, Warszawa 1993, a Burzyńska, Anna: Teoria czy postteoria. In: Magdalena Lubelska — Anna Łebkowska: *Kryzys czy przełom. Studia z teorii i historii literatury*. Universitas, Kraków 1994.
40 Podrobněji k poststrukturalistickému přelomu v kapitole *Poststrukturalismus* v této knize.

názoru, tvořících základy konceptu moderní vědy).[41] Postmoderní teorie — pojímaná dnes jako přechodná etapa vědy o literatuře ve 20. století, obrácená k tradici a určená k její revizi — připravila pole pro nynější vývojovou fázi teorie literatury, která bývá nazývána teorií kulturní.

3. KULTURNÍ OBRAT V TEORII

V důsledku poststrukturalistického přelomu doznala teorie i literární věda dalších podstatných proměn, které napomohly k důkladné transformaci její tehdejší podoby. Pragmatický obrat (k němuž přispěli zejména tzv. američtí neopragmatisté, konkrétně filozof Richard Rorty a literární vědec Stanley Fish) s sebou přinesl především oslabení esencialistických a fundamentalistických aspirací teorie. Otázky po podstatě literatury rezolutně ustoupily otázkám po způsobech jejího fungování. Narativní obrat pak přinesl změny v teoretickém diskurzu — zpochybnil především chápání teorie jako „čistého jazyka pojmů", a tedy nezávislost teoretického jazyka na rétorice, narativních strategiích atd. Narativismus přinesl rozmnožení koncepcí literární teorie, jež vědomě rozmývaly hranice mezi tím, co je teoretické, a tím, co je literární — a navíc přinesly pojetí teorie jako „literárního žánru", teorie jako příběhu (narace) či zkrátka — teorie jako „literatury".[42] Obrat eticko-politický vyrostl z čím dál častěji manifestovaných přesvědčení literárních badatelů o nemožnosti oddělení literárního textu a interpretační praxe a nakonec i samotné teorie od jejích morálních a ideologických vazeb.[43] A ještě jinak — z přesvědčení o nutné závislosti každého aktu tvoření a čtení/interpretování literatury na širokém kontextu historickém, společenském a kulturním, v němž se daný akt odehrává. Všechny tyto názory ovlivnily současnou podobu literární teorie, kterou můžeme úplně obecně nazvat teorií kulturní. Jde o teorii, v rámci které, navzdory jejímu názvu, nejde v prvé řadě ani tak o teoretizování, jako spíše o rozmanité způsoby interpretace, umožňující vzít v úvahu různé kulturní kontexty, z nichž literární text vyrůstá.

41 K postmoderním filozofům se řadí především Jacques Derrida, Jean-François Lyotard, Michel Foucault, Zygmunt Bauman, Richard Rorty. V polské teorii je užíván termín „ponowoczesność" zavedený Z. Baumanem s cílem odlišit filozofii „ponowoczasną" (postmodernu) od postmodernismu jakožto umělecko-kulturního proudu.

42 Srov. Burzyńska, Anna: Kariera narracji. O zwrocie narratywistycznym w humanistyce. In: Włodzimierz Bolecki — Ryszard Nycz (eds.): *Narracja i tożsamość (II). Antropologiczne problémy literatury*. Fundacja „Centrum Międzynarodowych Badań Polonistycznych", Warszawa 2004. Srov. též Kreiswirth, Martin: Merely Telling Stories? Narrative and Knowledge in the Human Sciences. *Poetics Today* 21, 2000, č. 2 a Rosner, Katarzyna: *Narracja, tożsamość i czas*. Universitas, Kraków 2003.

43 K tématu především: Fekete, John (ed.): *Life after Postmodernism: Essays on Value and Culture*. St. Martin's Press, London 1987, nebo Markowski, Paweł Bohuszewicz: Zwrot etyczny w badaniach literackich. *Pamiętnik Literacki*, 2000, seš. 1, dále Burzyńska, Anna: Krajobraz po dekonstrukcji, díl 1: Etyka dekonstrukcji. *Ruch Literacki*, 1995, seš. 1, a táž: Krajobraz po dekonstrukcji, díl 2: W stronę polityki. *Ruch literacki*, 1995, seš. 2, a také táž: Od metafizyki do etyki. *Teksty Drugie*, 2002, seš. 1/2 (tematické číslo *Poetyka*, věnované etickému zvratu v literární vědě).

Výše popsané změny v chápání úkolů literární teorie, které se objevily v důsledku poststrukturalistického přelomu, se přičinily rovněž o zásadní přesun zájmů literárních badatelů od teorie k praxi, tedy k samotné interpretaci literatury,[44] jež je v současnosti jednoznačně vnímána jako jejich nejdůležitější povinnost. Pozorovatelé dějin literární teorie v minulém století se rovněž domnívají, že zatímco především v první polovině 20. století dominovala analyticko-vědecká tendence, od konce 60. let, spolu s nástupem poststrukturalismu, je patrný čím dál větší vliv tendencí interpretačně-hermeneutických. Někteří dokonce tvrdí, že zatímco 20. století bylo obdobím, jemuž dominovala teorie, 21. století se stane věkem interpretace.

SMĚREM K INTERPRETACI

Jeden z amerických vědců pokoušejících se nějak uspořádat nejzávažnější události, které v literární teorii proběhy za uplynulé století, kategoricky prohlásil, že ve 20. století jsme měli co do činění se dvěma výraznými tendencemi hodnými bližší pozornosti — se strukturalismem, jenž se stal svým způsobem „symbolem" vědeckého přístupu („vědeckého paradigmatu"), a s dekonstruktivismem, který silně podporuje čtenářskou praxi („intepretační paradigma"). Tvrdil také, že Derridova dekonstrukce a americký dekonstruktivismus vedly literární bádání směrem k interpretaci a zároveň přispěly k uvolnění už poněkud ztuhlé teorie. Snad ze všeho nejvíc se přičinily o odvržení ideálu „správné interpretace" a kritérií omezujících způsoby čtení literatury.[45]

Uznáme-li, že hlavní povinností literárních badatelů dnes není tvoření modelů, ale samotné interpretování literatury, je třeba se ještě zeptat, co se v současnosti skrývá pod slovem „interpretace". Jak chápat její úkol? Jak vymezit hranice a možnosti? Abychom mohli na tyto otázky odpovědět, bude dobré vrátit se ke zmiňovanému sporu o interpretaci — k polemice, která se odehrála velmi nedávno, na počátku 90. let. Do dějin se zapsala především výměna názorů Umberta Eca, Jonathana Cullera a Richarda Rortyho, kterou bude užitečné si ve zkratce připomenout. Všichni tři se totiž snažili nejen o vymezení hranic našeho zasahování do literárního textu, ale pokoušeli se také odpovědět na otázku, co můžeme dnes s literaturou dělat. Nebo ještě jinak: zdali je to, co v praxi činíme, interpretováním, nadinterpretováním či prostě používáním literatury pro libovolně vybrané cíle.

1. INTERPRETOVAT

Umberto Eco zde prezentoval stanovisko nanejvýš konzervativní a vystupoval v roli zapáleného stoupence omezení svobody interpretace usilujícího o zavedení jasných kritérií správného čtení literárních textů. Jmenoval tři hlavní zdroje významu lite-

44 Často se hovoří ještě o jednom přelomu, který zakouší nejnovější věda o literatuře a který je označován jako „interpretační obrat" — srov. např. Hilley, David R. — Bohman, James F. — Schusterman, Richard: *The interpretative Turn: Philosophy, Science, Culture*. Cornell University Press, Ithaca 1991.

45 Srov. Seamon, Roger: Poetics against Itself: On the Self-Destruction of Modern Scientific Criticism. *PMLA*, 1989, č. 3. s. 294–302.

rárního díla — autorskou intenci (*intentio auctoris*), čtenářskou intenci (*intentio lectoris*) a intenci díla (*intentio operis*) — z nichž vyrůstá výsledek interpretační praxe. V klasickém sporu o interpretaci — připomínal Eco — šlo především o to rozhodnout, je-li hlavním cílem interpretace odhalení toho, co literárním dílem zamýšlel říci jeho autor, nebo i nalezení toho, čím promlouvá text sám nezávisle na záměru autora. Pokud uznáme, že druhý pohled je oprávněný, musíme se ptát dál: odhalujeme to, co nám text sděluje, na základě jeho vnitřní sémantické struktury nebo skrze rekonstrukci pravidel kódu, v němž je vytvořen. Nebo nakonec — odhalujeme smysl textu za pomoci našich vlastních očekávání či čtenářských konvencí, které známe?[46] Podle autora *Jména růže* se dosud všechny jmenované typy intencí rozdělovaly a byla z nich vybrána vždy jen jedna, nanejvýš dvě, které byly uznány za rozhodující pro správnou interpretaci. A zatím všechny tři zdroje významu (a zároveň tři základní kritéria správnosti) se ukazují být stejně důležité a vzájemně se doplňující. V interpretační praxi — shrnuje (Eco) — si proto musíme všímat jak struktury samotného díla, tak hypotetického záměru autora, a konečně i toho, co můžeme „vnést" my čtenáři, na základě své vlastní kompetence. Teprve takové propojení všech tří zdrojů významu literárního díla nám umožní skutečně správnou interpretaci. Eco se rezolutně vymezil proti nadinterpretaci, obzvláště takové, která nezohledňuje všechna tři kritéria, a přitom vychází zbytečně daleko z jimi vytyčených hranic recepce literárního díla. Vytvořil také kategorii „modelového čtenáře" — teoretický konstrukt, který je ekvivalentem skutečného porozumění. Modelový čtenář vznáší domněnky k intenci samotného textu, snaží se ji co nejpřesněji rozpoznat a pokouší se také o rekonstrukci intence autorské. Interpretaci literárního díla chápal Eco jako postupné odhalování strategií vedoucích k vytvoření modelového čtenáře (čili instrukcí ke správné recepci vepsaných do textu). Modelový čtenář tak měl být v jistém smyslu ideálním ekvivalentem „autora" chápaného jako „textová strategie" (nikdy empiricky). Celistvost Ecovy koncepce korunovala idea verifikovatelnosti interpretace, vnímaná jako obecné pravidlo, v jehož duchu sice nelze s jistotou říci, která interpretace je správná, nicméně můžeme bezpečně určit, která je dozajista mylná.[47]

2. POUŽÍT

Liberální neopragmatista Richard Rorty, rozhodně zpochybňující zásady stanovené svým předchůdcem, tvrdil, že je třeba se jednou provždy zbavit ideje odhalování toho, „o čem text ve skutečnosti je", rezignovat na zkoumání vnitřních mechanismů a struktur textu a místo toho jednoduše používat text pro vlastní, libovolně zvolené účely. Jeho prohlášení se stalo plamenným manifestem proti teorii interpre-

46 Srov. Eco, Umberto: *Nadinterpretowanie tekstów*. In týž — Richard Rorty — Jonathan Culler — Christine Brooke-Rose: *Interpretacja i nadinterpretacja*, ed. Stefan Collini, přel. Tomasz Bieroń. Znak, Kraków 1996, s 63.

47 Ecova koncepce měla mnoho společného s teoriemi konkretizace, které vznikly na půdě fenomenologie, ačkoli teoretické základy, na něž se Eco odvolával, pocházely především ze sémiologie a teorie komunikace. V případě koncepce verifikovatelnosti se odvolával Eco na zásady zdravého rozumu, podle nichž bylo možno snáze odhalit to, co se vymyká normě, než to, co se s ní shoduje.

tace (a zároveň proti tradiční teorii literatury), obhajujícím skutečnou „chuť na literaturu“.[48] Stejně tak bylo chválou čtení, jež není procesem hledání shody autorových snah s jakkoli chápanou „pravdou“ textu / intencí autora, ale činností, která se týká bezprostředně nás samých, mění naše myšlení, cíle, které si vytyčujeme, ba i náš vlastní život. Podle Rortyho bylo podstatné rovněž odkazování na emocionální sféru interpreta, všemi schematizujícími teoriemi vesměs pomíjenou — čtení literatury neznamenalo přizpůsobování hypotetických pravd shora nastolené metodě odhalování smyslu, ale mělo se stát pravdivým, živým kontaktem s literárním textem. Podle jeho tvrzení

> *nemetodická kritika, která se někdy s oblibou nazývá „inspirovaná“, je výsledkem setkání s autorem, postavou, příběhem, strofou, veršem či starou bustou, jež ovlivnilo kritikovo povědomí o tom, kým je, v čem je dobrý, co sám se sebou zamýšlí udělat: setkání, které vedlo ke změně priorit i cílů. Taková kritika používá autora nikoli jako ukázku ilustrující určitý typ, nýbrž jako příležitost ke změně uskutečněné ještě před ustavením taxonomie či zformování již dříve odvyprávěné historie do nového tvaru. Úcta takové kritiky k autorovi či textu není záležitostí respektu k* intentio *či vnitřní struktuře díla. Respekt skutečně není to pravé slovo. Snad „láska“ či „nenávist“…*[49]

3. NADINTERPRETOVAT

Jonathan Culler — jeden z nejvýznamnějších amerických literárních badatelů současnosti — zaujal v tomto sporu stanovisko kompromisu, které definoval jako „obranu nadinterpretace“. Prohlásil konkrétně, že sám text nemůže předjímat rozsah otázek, které mu pokládáme, a že občas by bylo užitečné ptát se na to, co nám neříká přímo, ale naopak na to, co skrývá. Culler tím zpochybnil Ecův restriktivní model, ale ani úplně nepodlehl radostnému anarchismu v Rortyho stylu. S odvoláním na knihu jiného amerického kritika a literárního vědce Wayna C. Bootha, vydanou na konci sedmdesátých let, navrhoval místo rozdělení na interpretaci a nadinterpretaci, jež prosazoval Eco, rozlišení porozumění (*understanding*) a nadporozumění (*overstanding*) literárnímu textu. Porozumění — operace, kterou může vykonat modelový čtenář (kterého měl na mysli Eco), znamená kladení otázek a nacházení odpovědí, které si vynucuje sám text. Nadporozumění by pak spočívalo ve vyhledávání takových otázek, které text sám před svého čtenáře nestaví, ale které je možno klást a které rozšiřují interpretační možnosti, přinášejíce s sebou rozličné, leckdy i překvapivé kontexty. Rozdíl vysvětloval Booth na příkladu známé pohádky o třech prasátkách. Základní otázky, které vyžaduje tato pohádka (a které řadíme k pojmu „porozumění“), jsou otázkami po vývoji příběhu, o němž se v ní vypráví, na chronologii událostí, na obecnou charakteristiku hrdinů, na morální poselství, které nese atd.

48 Analogicky k „chuti na poezii“ Kermode, Frank: *An Apetit for Poetry*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1989, s. 26–27; srov. též Rorty, Richard: *Kariera pragmatysty*. In: Umberto Eco — Richard Rorty — Jonathan Culler — Christin Brooke-Rose: *Interpretacja i nadinterpretacja*, ed. Stefan Collini, přel. Tomasz Bieroń. Znak, Kraków 1996, s. 105.

49 Tamtéž, s. 105–106.

Ty ostatní — to jsou otázky, k jejichž kladení sám text nevyzývá. A přece by se bylo možné dotazovat, poznamenal Booth, připomenutý Cullerem:

> *Co máš na srdci, ty zdánlivě nevinná pohádko pro děti o třech prasátkách a zlém vlku, o kultuře, která tě uchovává a reaguje na tebe? O nevědomých touhách autora či lidu, který tě stvořil? O vývoji a používání narativní retardace? O vztahu mezi světlejšími a tmavšími rasami? O lidech malých a velkých, chlupatých a lysých, hubených a tlustých? O tradičních schématech v historii lidstva? O Nejsvětější Trojici? O lenosti a pracovitosti, o struktuře rodiny, lidové architektuře, kulinářských zvycích, normách spravedlnosti a pomsty? O dějinách manipulace narativním úhlem pohledu s úmyslem vyvolat soucit? Je vůbec dobré pro děti, aby tě po večerech četly nebo slýchaly?* […] *Jaké jsou sexuální implikace onoho komína — a také toho výlučně mužského světa, ve kterém se nikdy nezmiňuje sex? Co znamenají všechna ta zachrochtání a odkašlání?*[50]

Podle Cullera mělo takové rozšiřování kontextu interpretace neobyčejně velký význam, ačkoli otázky, které by pohádkovému textu *Tři prasátka* položil Wayne C. Booth, by vůbec nesměřovaly k rekonstrukci intence jmenovaného textu. Šlo by tu spíše o to, co s námi daný text dělá a jak to dělá, jaké vztahy navazuje s dalšími texty, co je v něm zatajeno nebo potlačeno, co nevidíme na první pohled, k čemu nás navádí a k čemu nikoli, k čemu může provokovat či lákat a co pouze podsouvá nebo sugeruje. Díky uvedenému příkladu se Cullerovo stanovisko ve sporu o interpretaci rýsovalo poměrně jasně. Nejzajímavější na tehdejší interpretační praxi pro něho ale nebylo odhalení toho, co text říká nebo co měl jeho autor na mysli, ale spíše toho, na co text zapomíná, co chce zamlčet, co skrývá hluboko pod povrchem nebo co považuje za nesamozřejmé nebo i jen problematické. „Přílišný údiv" nad textem, kritizovaný Ecem, který vede k nadinterpretaci, byl však pro Cullera něčím velmi podstatným, co je třeba kultivovat a v čem je třeba pokračovat, nikoli to zavrhovat či znevažovat. Intepretace totiž — jak shrnul — se může snažit o věrné odhalování a rekonstruování smyslu, který je v literárním textu skryt (za předpokladu, že zvládne precizně vymezit hranice mezi věrností a nevěrností textu či jeho autorovi), ale může také otevírat daný text množství různých významů a nabízet přitom nové, překvapující způsoby jeho čtení. A je možné i — jak by si přál Rorty — zcela rezignovat na pojem interpretace a pouze používat literární texty pro vlastní účely, ale nejen proto, abychom si připravili tento druh zážitku sami pro sebe, ale také proto, abychom s pomocí literatury mohli ostatním povědět něco nového a překvapivého. Třetí jmenovaný postoj však vyžaduje velkou odpovědnost vůči literárnímu textu a není možné se zároveň zříci jeho porozumění.[51]

50 Culler, Jonathan: *W obronie nadinterpetacji*. In: Eco, Umberto — Richard Rorty — Jonathan Culler — Christine Brooke-Rose: *Interpretacja i nadinterpretacja*, ed. Stefan Collini, přel. Tomasz Bieroń. Znak, Kraków 1996, s. 113–114.

51 Proto se také pragmatická teorie nakonec přerodila v etiku čtení — k tomuto tématu srov. články věnované etickému obratu uvedené v poznámce 43.

TEORIE DNES

OD ESENCIÁLNÍCH OTÁZEK PO ÚČAST V KULTUŘE

Ač je výše připomenutá Seamonova charakteristika možná až příliš radikální a křivdící jiným směrům literární vědy 20. století, lze se s ní alespoň částečně shodnout. Tlak na interpretaci literatury, a především na vyvolávání oněch nových kontextů její recepce, který je silně pociťován v posledních letech, s sebou bezpochyby přinesl rozhodný odklon od problémů esenciální povahy. Tím se zásadně změnila tendence, která byla v teorii celého 20. století zavazující. První polovinu 20. století ovládla problematika esencialistická a — jak uvidíme i v této knize — většina teoretických směrů si musela položit otázku: „Co je literatura?" a dát na ni vlastní odpověď, na které závisel obecný tvar teorie, již ten který směr představoval. Odpovědi, které padaly, se buď odvolávaly na tradice o mnoho dřívější (jako například teorie ruských formalistů, která oživila myšlenky kantovské estetiky), nebo se snažily definovat vlastní kritéria v návaznosti na aktuální koncepce filozofické (například koncepce Romana Ingardena, která přiznávala literárním větám fikční status) či jazykovědné (jako například teorie strukturalistická). Objevovala se také stanoviska pokoušející se sloučit esencialistické tendence s aktuálními změnami v samotné literatuře (například Genettova teorie intertextuality). Z poměrně jasných důvodů se tedy pro teoretiky první poloviny 20. století stalo jedním z jejich základních úkolů definování podstaty literatury. Nicméně po poststrukturalistickém přelomu, kdy se začalo (zvláště od dekonstruktivistů a neopragmatistů) velmi silně ozývat konstatování absence trvalé, univerzální podstaty literatury, usilovné hledání odpovědí na esenciální otázky výrazně zesláblo. Svůj vliv na to měla i aktuální situace v literatuře samé — tváří v tvář neslýchanému rozmnožení rozličných literárních a paraliterárních aktivit se ukazovalo jako čím dál těžší přesné vyznačení hranic mezi tím, co ještě můžeme nazvat „literaturou", a tím, co dané jméno už nezasluhuje.[52] Proto také velká část teoretiků a literárních vědců zcela rezignovala na otázky o její podstatě ve prospěch hledání odpovědí na otázky týkající se různých forem působení literatury na její příjemce (ať už konkrétní či potenciální).

Podle zmiňovaného Jonathana Cullera můžeme vyjmenovat minimálně čtyři vlastnosti literárního textu, díky nimž máme opodstatněný důvod se domnívat, že před sebou literární text skutečně máme. Zaprvé — onen text není vázán požadavkem srozumitelnosti (v protikladu k textům užitkovým — například návodům na použití domácích spotřebičů). Není nutné, abychom literárnímu textu okamžitě rozuměli — pokračuje Culler — porozumění může přijít až po určité době. Zadruhé — text nás nutí povšimnout si užitých výrazových prostředků. Zatřetí — provokuje k úvahám o významech. A začtvrté — poskytuje potěchu ze čtení.[53] Zdůrazněme ještě, že všechny tyto způsoby „fungování" literárního textu jsou nerozlučně svázány se způsoby čtení. A tak jde odklon od esencialismu ruku v ruce s oním, zvláště v po-

52 K tématu srov. Culler, Jonathan: Co to jest literatura i czy pytanie to ma jeszcze jakiekolwiek znaczenie?. In týž: *Teoria literatury. Bardzo krótkie wprowadzenie*, přel. Maria Bassaj. Prószyński i Spółka, Warszawa 1998.

53 Tamtéž, s. 53.

sledních letech výrazným příklonem literárního bádání k interpretaci — a odklonem od vědeckosti.

Zatímco ve 20. století upřednostňovala teoretiky ustanovená hierarchie priorit vědu (a tím též „silnou" teorii tvořící její stejně silné základy), do století 21. vstupujeme s nepochybnou preferencí interpretace. Bylo by dokonce možné říci, že 21. století začíná ve znamení interpretace, vůči níž může teorie plnit pouze pomocnou funkci. V poslední době se také velmi často setkáváme s názorem, že nelze vytvořit jakousi jedinou „velkou" teorii, která by byla schopna po vzoru karteziánské *Mathesis Universalis* pojmout a uspořádat vše, a tato myšlenka se opět netýká pouze teorie literatury. Pozorovatelé aktuálních změn v humanitních vědách nás nabádají, abychom akceptovali ono neohraničené množství jednotlivých „lokálních" teorií, individuální kritéria racionality, a co víc — abychom uznali, že právě takový stav mnohosti a pestrosti nejlepším způsobem vystihuje ducha naší doby. Na takovém přesvědčení je samozřejmě mnoho pravdy, zvláště když podobně pluralitní a liberální atmosféra momentálně panuje takřka ve všech humanitních oborech, nikoli jen v literární vědě.

Jestliže však, navzdory rozbujelému pluralismu, máme přece jen (velmi opatrně) hovořit o nějaké významné teorii dneška, asi bychom ji popsali takto: široké, interdisciplinární, mnohakontextové a historicky proměnlivé univerzum veškerých poznatků použitelných v procesu čtení literatury — a tedy obor, který nevytváří základy, kritéria či zdůvodnění pro čtenářskou praxi, ale maximálně ji obohacuje a dodává jí stále nové jazyky a kontexty. Nejnovější teorie tak vědomě rezignuje na otázky týkající se problematiky univerzální podstaty literatury či obecných podmínek interpretačních možností. Stává se místo toho jakousi široce pojatou kulturní poetikou, jež stále zvyšuje počet působivých popisů literatury a rozšiřuje tak její chápání o stále nové obzory.

SHRNUTÍ

K nejdůležitějším zdrojům současné teorie literatury je třeba počítat poetiku, rétoriku a literární komparatistiku a také filozofii, v jejímž rámci jsou již od starověku kladeny rovněž otázky o původu literatury a její povaze.[54] Teorie literatury, počínaje 20. stoletím, čerpala také ze zkušeností jiných (nejen) humanitních disciplín — kromě výše vzpomínaných také z jazykovědy, historie a literární historie, teorie kultury, antropologie, teorie umění, muzikologie, psychologie, sociologie a mnoha jiných (včetně nejnovějších — jako např. politologie, teorie médií či informatiky).

20. století v literární vědě ovládla teoretická reflexe, která se zase nesla ve znamení otázek filozofické povahy.[55] Šlo především o:

54 Ve filozofii se celé písemnictví v dnešním chápání, od starověku až po začátek 19. století označovalo termínem „poezie". Termín „literatura" (v obecném slova smyslu) zavedla teprve Anne Louise Germaine de Staël-Holstein (slavná Madame de Staël). Najdeme ho např. v její knize *De la littérature considérée dans ses rapports avec les institutions sociales* (Literatura nahlížená ve vztazích ke společenskými institucím) z roku 1800.

55 Zde je třeba se odvolat na francouzskou tradici, v níž je teorie literatury chápána jako druh obecné filozofie literatury.

1. Otázky ontologické — co je literatura? V čem tkví její specifika? A nejnovější — máme se vůbec ptát, co to je literatura? A pokud ano — je ještě dnes vůbec možné definovat její univerzální podstatu?
2. Otázky epistemologické a metodologické — jak poznáme literární dílo? Jak by se mělo / je možno ho zkoumat? A nejnovější — můžeme v současnosti i nadále mluvit o „rozumění" literatuře? Jak se jeví situace metodologie literárního bádání na pozadí aktuálního stavu vědeckých metodologií? A je vůbec možné ještě dnes zkoumat literaturu za pomoci určitých „metod"?
3. Otázky týkající se interpretace — co je to interpretace literárního díla? Jaké jsou její možnosti a hranice? Co znamená „správná/skutečná interpretace"? Pomocí jakých kritérií je možné určit její správnost? Jaká jsou kritéria verifikování interpretace? A nejnovější — je vůbec vhodné uvažovat o interpretaci v kategoriích kritérií správnosti/nesprávnosti? A jakou funkci plní v interpretační praxi nové kontexty/jazyky (kulturní, etické, politické, genderové, sexuální atd.)?
4. Otázky týkající se konkrétních jedinců — účastníků literárního života (spisovatelů a čtenářů, autorů i příjemců, tvůrců i jejich interpretů) i všech individuálních rolí vepsaných do struktury literárního díla: kdo je autor? Kdo je čtenář? Jak spolu komunikují skrze literární dílo? Jaký je vztah mezi skutečnými spisovateli a čtenáři a jejich rolemi, jež definují zákonitosti literárního díla? A nejnovější — jak můžeme dnes hovořit o původci literárního díla? Jde pouze o nějakou konstrukci? Nebo o osobu, která má své tělo, smysly, pohlaví, přání, sexuální touhy? Reprezentuje příslušnost k určitému národu, rase nebo etniku? Vyjadřuje určitou ideologii nebo politické či etické přesvědčení?
5. Otázky metateoretické — jaký je epistemologický a ontologický status samotné literatury / literární vědy? A tedy: jaké jsou jejich možnosti/hranice? Jaký je vztah teoretických jazyků (metajazyků) vůči jazyku literatury? A nejnovější — existuje vůbec ještě teorie literatury? Jestli ano, v jaké podobě? A je vůbec možné psát o literatuře za pomoci nějakého metajazyka?

Tyto otázky si kladlo skutečně každé následující pokolení teoretiků, třebaže každé v závislosti na koncepci, proudu, směru či škole, jež reprezentovali, přesouvali těžiště buď blíže k otázkám metodologickým (jako například v pozitivismu), ontologickým (jak se to často dělo v první polovině 20. století), metateoretickým (například v raném poststrukturalismu) či bezprostředně svázaným s interpretací (například v pozdním poststrukturalismu) atd.

Ve 21. století se pak tradiční teorie literatury čím dál víc mění v *kulturní poetiku*. Za nejnovější tendence v literární vědě a teorii literatury tak můžeme považovat:

— výrazné obrácení zájmu k interpretační praxi (kde je teorie brána pouze jako jeden z užitečných diskurzů či pomocných jazyků v procesu rozumění literatuře);
— odklon od esencialismu a příklon k pragmatismu — a tím pádem rezignace na hledání odpovědí a esenciální otázky (a především na otázku: „co je literatura?") a přechod k otázkám pragmatickým (speciálně: „jak literatura funguje?");
— rozšíření interpretačních možností díky ohledu interpretační praxe na všechny možné kulturní odkazy literárního díla a zahrnutí rozličných kulturních diskurzů („kulturních" v širokém slova smyslu, tedy například politických, etických, rasových, etnických, genderových, sexuálních atd.).

Tyto tendence se zdají být reprezentativní pro nejnovější pohledy na teorii literatury — teorii, která vědomě rezignuje na vědecké a fundamentalistické ambice a stává se interdisciplinárním diskurzem otevřeným pro různé kulturní kontexty. Diskurzem, který umožňuje zajímavěji, živěji a kreativněji číst literaturu.

Mnohé ze zmiňovaných nových kontextů literární teorie se objeví také v této knize — obzvláště tam, kde bude řeč o nejnovějších stylech interpretace literatury, jež se zrodily díky tomu, že do literárně teoretického jazyka vpluly takové termíny jako „rasa", „etničnost", „postkolonialismus", „gender", „tělo", „sexualita" či „odlišnost" (queer). Kniha, kterou nyní vkládáme do rukou čtenářů, je především krátkými dějinami teorie literatury 20. století, nebo jinak řečeno — rozmanitých metodologií, s pomocí nichž se různí lidé pokoušeli vysvětlovat fenomén literatury a její sepětí se skutečností. Ve chvíli, kdy už můžeme na uplynulé století pohlížet z perspektivy toho následujícího, je taková pozice odůvodněná, ačkoli samotná formulace „dějiny teorie" může vypadat jako vnitřně rozporná. Je to ale nejlepší cesta k tomu, aby teorie literatury, především ta nejnovější, přestala být pramenem obav, bezradnosti a ustrašenosti.

BIBLIOGRAFIE

Obecná pojednání:

Příručky, monografie, encyklopedie

Barry, Peter (ed.): *Issues in Contemporary Critical Theory*. Macmillan, Basingstoke — London 1987.

Barry, Peter: *Beginning Theory: An introduction to Literary and Cultural Theory*. Manchester University Press, Manchester–New York 1995.

Coyle, Martin (ed.): *Encyclopedia of Literature and Criticism*. Routledge, London — New York 1990.

Culler, Jonathan: *Teoria literatury. Bardzo krótkie wprowadzenie*, přel. Maria Bassaj. Prószyński i Spółka, Warszawa 1998 [č. *Krátký úvod do literární teorie*, přel. Jiří Bareš. Host, Brno 2015].

Durant, Alan — Fabb, Nigel: *Literary studies in Action*. Routledge, London — New York 1990.

Eagleton, Terry Francis: *Literary Theory: An Introduction*. University of Minnesota Press, Minneapolis 1983 [č. *Úvod do literární teorie*, přel. Petr Onufer. Triáda, Praha 2005].

Green, Keith — LeBihan, Jill: *Critical Theory and Practice: A Coursebook*. Routledge, London — New York 1996.

Groden, Michael — Kreiswirth, Martin (eds.): *The Johns Hopkins Guide to Literary Theory and Criticism*. Johns Hopkins University Press, Baltimore — London 1994.

Harland, Richard: *Literary Theory from Plato to Barthes: An Introductory History*. Macmillan, Basingstoke — New York 1999.

Iser, Wolfgang: *How to Do Theory*. Blackwell Publishers, Malden, Massachusetts 2006 [č. *Jak se dělá teorie*, přel. Petr Onufer. Karolinum, Praha 2009].

Jefferson, Ann (ed.): *Modern Literary Theory: A Comparative Introduction*. Batsford, London 1982.

John, Eileen — McIver Lopes, Dominic (eds.): *Philosophy of Literature: Contemporary and Classic Readings: An Anthology*. Blackwell Publishers, Malden, Massachusetts 2004.

Leitch, Vincent B.: *American Literary Theory from Thirties to Eighties*. Columbia University Press, New York 1988.

Lentricchia, Frank — DuBois, Andrew (eds.): *Close Reading: The Reader*. Duke, Durham 2003.

Lodge, David (ed.): *Modern Criticism and Theory: A Reader*. Longman, London 1998.

Lotringer, Sylvère — Cohen, Sande (eds.): *French Theory in America*. Routledge, London — New York 2001.

Makaryk, Irene Rima (ed.): *Encyclopedia of Contemporary Literary Theory: Approaches, Scholars, Terms*. University of Toronto Press, Toronto 1993.

Markiewicz, Henryk: Główne problémy wiedzy o literaturze [1980]. In týž: *Prace wybrane*, část 3. Universitas, Kraków 1996.

Markiewicz, Henryk: Wymiary dzieła literackiego [1984]. In týž: *Prace wybrane*, část 4. Universitas, Kraków 1996.

Markiewicz, Henryk: *Literaturoznawstwo i jego sąsiedztwa*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1989.

Mitosek, Zofia: *Teorie badań literackich*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1998 [č. *Teorie literatury: historický přehled*, přel. Marie Havránková. Host, Brno 2010].

Murray, David (ed.): *Literary Theory and Poetry: Extending the Canon*. Batsford, London 1989.

Newton, Kenneth M. (ed.): *Theory into Practice: A Reader in Modern Literary Criticism*. Macmillan, Basingstoke — London 1992.

Newton, Kenneth M. (ed.): *Twentieth Century Literary Theory: A Reader*. Macmillan, Basingstoke — New York 1997.

Preminger, Alex — Brogan, Terry V. F. (eds.): *The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*. Princeton University Press, Princeton 1993.

Rice, Philip — Waugh, Patricia (eds.): *Modern Literary Theory: A Reader*. E. Arnold, London — New York — Sydney — Auckland 1992.

Rylance, Rick (ed.): *Debating Texts: A Reader in Twentieth-Century Literary Theory and Method*. Open University Press, Milton Keynes — Oxford 1987.

Selden, Raman: *The Theory of Criticism from Plato to the Present: A Reader*. Longman, London 1988.

Selden, Raman: *Practising Theory and Reading Literature: An Introduction*. University Press of Kentucky, Lexington 1989.

Selden, Raman (ed.): *The Cambridge History of Literary Criticism*, sv. 8. *From Formalism to Poststructuralism*. Cambridge University Press, Cambridge 2005.

Selden, Raman — Widdowson, Peter — Brooker, Peter: *A Reader's Guide to Contemporary Literary Theory*. Pearson Longman, London 2005.

Tallack, Douglas: *Literary Theory at Work: Three Texts*. Batsford, London 1987.

Ulicka, Danuta (ed.): *Literatura. Teoria. Metodologia*. Uniwersytet Warszawski Wydział Polonistyki, Warszawa 1998.

Walder, Dennis: *Literature in the Modern World: Critical Essays and Documents*. Oxford University Press, Oxford 1990.

Waugh, Patricia (ed.): *Literary Theory and Criticism*. Oxford University Press, Oxford 2006.

Webster, Roger: *Studying Literary Theory: An Introduction*. E. Arnold, London — New York — Sydney — Auckland 1990.

Wellek, René — Warren, Austin: *Teoria literatury*, přel. Jerzy Krycki, Ignacy Sieradzki, Maciej Żurowski. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1970 [č. *Teorie literatury*, přel. Martin Procházka. Votobia, Olomouc 1996].

Wolfreys, Julian (ed.): *Introducing Criticism at the 21th Century*. Edinburgh University Press, Edinburgh 2005.

Slovníky

Brooker, Peter: *A Glossary of Cultural Theory*. E. Arnold, London 2003.

Cuddon, John Anthony: *A Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*. Blackwell, Oxford 1991.

Głowiński, Michal — Sławiński, Janusz (eds.): *Słownik terminów literackich*. Ossolineum, Wrocław — Warszawa 1988.

Hawthorn, Jeremy: *A Concise Glossary of Contemporary Literary Theory*. E. Arnold, London — New York — Sydney — Auckland 1992.

Hawthorn, Jeremy: *A Glossary of Contemporary Literary Theory*. E. Arnold, London — New York — Sydney — Auckland 1994.

Lentricchia, Frank — McLaughlin, Thomas (eds.): *Critical Terms for Literary Study*. University of Chicago Press, Chicago — London 1990.

Wales, Katie: *A Dictionary of Stylistics*. Longman, London 1989.

Wolfreys, Julian: *Critical Keywords in Literary and Cultural Theory*. Macmillan, Basingstoke — New York 2004.

Antologie

Bové, Paul A.: *In the Wake of Theory*. Wesleyan University Press, Hanover 1992.

Bruss, Elizabeth N.: *Beautiful Theories: The Spectacle of Discourse in Contemporary Criticism*. Johns Hopkins University Press, Baltimore 1982.

Burzyńska, Anna: Teoria czy postteoria? In: Magdalena Lubelska — Anna Łebkowska: *Kryzys czy przełom. Studia z teorii i historii literatury*. Universitas, Kraków 1994.

Burzyńska, Anna: Poetyka po strukturalizmie. In: Włodzimierz Bolecki — Wojciech Tomasik (eds.): *Poetyka bez granic*. Instytut Badań Literackich, Warszawa 1995.

Burzyńska, Anna: Poststrukturalizm, dekonstrukcja, feminizm, „gender", dyskursy mniejszości i co dalej?. In: Włodzimierz Bolecki — Ryszard Nycz (eds.): *Sporne i bezsporne problemy współczesnej wiedzy o literaturze*. Instytut Badań Literackich, Warszawa 2002.

Burzyńska, Anna: *Anty-teoria literaury*. TAiWPN Universitas, Kraków 2006.

Leitch, Vincent B.: *The Norton Anthology of Theory and Criticism*. Norton, New York — London 2001.

Markiewicz, Henryk (ed.): *Współczesna teoria badań literackich za granicą. Antologia*, sv. 1–4. Wydawnictwo Literackie, Kraków 1976–1996.

Markiewicz, Henryk (ed.): *Problemy teorii literatury*, sv. 1–4. Ossolineum, Wrocław 1967–1998 [antologie prací polských badatelů z let 1945–1994].

Niall, Lucy (ed.): *Postmodern Literary Theory: An Anthology*. Blackwell, Oxford 2000.

Rivkin, Julie — Ryan, Michael (eds.): *Literary Theory: An Anthology*. Blackwell, Malden, Massachusetts — Oxford 1998.

Skwarczyńska, Stefania (ed.): *Teoria badań literackich za granicą. Antologia*, sv. 1–4. Wydawnictwo Literackie, Kraków 1965–1986 [od romantismu do roku 1945].

Wolfreys, Julian (ed.): *Literary Theories: A Reader and Guide*. New York University Press, New York 1999.

Publikace věnované aktuální situaci v teorii literatury

Arac, Jonathan — Johnson, Barbara (eds.): *Consequences of Theory*. Johns Hopkins University Press, Baltimore — London 1991.

Bolecki, Włodzimierz — Nycz, Ryszard (eds.): *Sporne i bezsporne problemy współczesnej wiedzy o literaturze*. Instytut Badań Literackich, Warszawa 2002.

Eagleton, Terry: *After Theory*. Basic Books, New York 2003.

Clifford, John — Schilb, John (eds.): *Writing Theory and Critical Theory*. Modern Language Association of America, New York 1994.

Cohen, Ralph: *The Future of Literary Theory*. Routledge, New York — London 1989.

Collier, Peter — Geyer-Ryan, Helga (eds.): *Literary Theory Today*. Polity Press, New York 1990.

Griffith, Peter: *Literary Theory and English Teaching*. Open University Press, Milton Keynes, Philadelphia 1987.

Jay, Gregory S. — Miller, David L. (eds.): *After Strange Texts: The Role of Theory in the Study of Literature*. University of Alabama Press, Alabama 1985.

Krieger, Murray: Literary Invention and the Impulse to Theoretical Change. *New Literary History*, 1986, č. 18, s. 191–208.

Krieger, Murray: *Words about Words about Words: Theory, Criticism and the Literary Text*. Johns Hopkins University Press, Baltimore — London 1988.

Krieger, Murray: *The Institution of Theory*. Johns Hopkins University Press, Baltimore — London 1994.

Lubelska, Magdalena — Łebkowska, Anna: *Kryzys czy przełom. Studia z teorii i historii literatury*. Universitas, Kraków 1994.

Lynn, Steven Jay: *Texts and Contexts: Writing about Literature with Critical Theory*. Harper & Row, New York 1994.

Natoli, Joseph P. (ed.): *Tracing Literary Theory*. University of Illinois Press, Urbana — Chicago 1987.

Natoli, Joseph P.: *Literary Theory's Future*. University of Illinois Press, Urbana 1989.

Nycz, Ryszard (ed.): *Po strukturalizmie. Współczesne badania teoretycznoliterackie*. Wiedza o Kułturze, Wrocław 1992.

Payne, Michael — Schad, John (eds.): *Life after Theory*. Continuum, London — New York 2003.

Righter, William: *The Myth of Theory*. Cambridge University Press, Cambridge 1994.

Z polského originálu Anna Burzynska — Michał Paweł Markowski: *Teorie literatury XX wieku* (Znak, Kraków 2006, s. 15–41, *Wprowadzenie*) přeložila Klára Čermochová.